

PROMENE U RIMSKOJ POLJOPRIVREDI PERIODA PRINCIPATA

I.

Uvođenjem novog oblika državnog uređenja – principata, pronađen je put da rimska država izađe iz teških unutrašnjih socijalnih i političkih borbi. Neposredno posle pobeđe Oktavijana Avgusta, uspostavljanje tzv. "Pax Romana" omogućilo je njemu i drugim princepsima da centralizacijom vlasti, promenama u državnom aparatu i komandovanju vojskom obezbede stabilizovanje robnonovčanog robovlasničkog privrednog sistema, a na spoljopolitičkom planu vođenje niza osvajačkih ratova kojima su granice države uvećane najviše u rimskoj istoriji. Tako su se u I veku naše ere granice prostirale preko Afrike, gde je osnovana Mauritanija, Bliskog i Dalekog istoka, Balkanskog poluostrva, gde je osvojena Trakija, pa sve do Britanskih ostrva na severu.¹⁾

U II veku naše ere za vreme Trajana, država je doživela vrhunac teritorijalnog proširenja, ali je neposredno posle toga došlo do izrazite krize robovlasničkog sistema proizvodnje. Već Hadrijan nije mogao da vojnički održava novoosvojene oblasti, pa ih je bez vojnog poreza prepuštao varvarima. Od toga vremena rimska država je u defanzivi, postepeno se smanjuje njena teritorija i broj stanovnika.

Shodno promenama opštih privrednih prilika odvijao se i razvitak osnovne privredne grane – poljoprivrede, koji je kod Rimljana bio direktno zavistan od broja i stručnosti radne snage, količine obradive zemlje i savršenosti agrarne i ekonomske tehnike. Zemljoradnja je i u ovom periodu bila glavna oblast privređivanja Rimljana, ali je u nekim delovima države stočarstvo dobijalo sve veći značaj.

II. ZEMLJORADNJA

1. Struktura proizvodnje

Teritorijalno proširenje, količina obradivog zemljišta, geografski i klimatski faktori, agrotehnička znanja i dostignuća preuzeta od osvojenih naroda, presudno su uticali na strukturu poljoprivredne proizvodnje. Novi ekonomski uslovi izazvali su smanjenje potražnje za domaćim žitaricama i nastavak tendencije preorijentacije rimske poljoprivrede na gajenje tzv. nežitarskih kultura, što mnogi pisci smatraju prekretnicom u daljem razvoju italijanske poljoprivrede.²⁾

U I veku naše ere na Apeninsko poluostrvo prenošene su za gajenje rentabilnije poljoprivredne kulture, koje su osim toga, bile optimalno prilagođene podneblju Poluostrva, plodnosti zemljišta i pojedinim njegovim delovima i potrebama na tržištu. U proizvodnji još uvek prevladavaju sorte vinove loze, maslina, povrće, različite vrste žitarica, voće.³⁾ To potvrđuju podaci da su dva glavna izvozna artikla Italije bili vino i maslinovo ulje.⁴⁾

Kolumela u svome traktu o poljoprivredi ukazuje i na okolnost da su neki zemljoposednici počeli da kvalitetnije vrste vinove loze zamenjuju slabijim sortama, koje su davale vino znatno slabijeg kvaliteta, ali su zato iziskivale neuporedivo manje nege i radne snage. Ista pojava dešavala se i sa vrstama maslinovog drveća. Uočljiva je i druga pojava, suprotna onoj koju nalazimo kod Katona starijeg i u Varonovom vremenu. Neki zemljoposednici predpostavljali su gajenje cerealije, gajenju vinove loze pa i maslina.⁵⁾

I pored svih zaštitnih mera koje su preduzimali principi, delovi Španije, a još više Galije zasađuju se vinogradima. Njima je polazilo za rukom da proizvode vino vrlo cenjenog kvaliteta, koje su zahvaljujući blizini prometnih puteva izvozili u oblast Rajne i Dunava u Germaniju i Italiju, postepeno potiskujući italijanska vina.

Tokom perioda principata vrši se prenos proizvodnje pojedinih kultura iz istočnih u zapadne delove rimske države. U zavisnosti od geografskih i klimatskih uslova u stare helenske zemlje, i u pojedine oblasti Apeninskog poluostrva preneti su sa Dalekog Istoka pamuk, breskva, limun i dinje. Ovde su se razvijale i oplemenjene vrste sezama, slačica, orasi, datule, i smokve. U Italiji je u tome vremenu počelo gajenje deteline, mahunastih biljaka, oplemenjenih sorata šljiva, trešanja, kajsija, bresaka, lešnika, limunova, cigure, dinja, repice, smokava, kestenova, oraha, kudelje, šećerne repe, lana i različitih vrsta cveća. Dakle oplemenjeno voćarstvo, razvijeno povrtarstvo i industrijsko bilje zamenili su do tada primitivniju poljoprivrednu proizvodnju.

Na osnovu ovoga, može se pored ostalog zaključiti da u strukturi poljoprivrednih proizvoda ipak nije povećan značaj monokulture, već su i dalje bile zastupljene različite vrste proizvoda, čak i na istim posedima. Iako nemamo direktnih izvornih podataka, vrlo je verovatno da su samo u pojedinim privrednim područjima rimske države, a posebno u okolini većih gradova, i to na srednje velikim posedima u ovom vremenu prevladavala seno-kulture.⁶⁾ U drugoj polovini perioda principata, sa širenjem kolonatskih odnosa, ovakva imanja svakako da sve više gube značaj, i na njima se gaje razne vrste kultura, neophodnih za egzistenciju njihovih posednika.

2. Posedovna struktura

Za prvi vek naše ere karakterističan je nastanak velikih zemljišnih poseda, čiji je obim daleko premašivao latifundje iz poslednjeg veka republike. Već Varon govori o imanjima koja su po dimenzijama daleko zamašnija i veća od Katonovih.⁷⁾ Nešto docnije, Kolumela često spominje težnju krupnih zemljoposednika da neograničeno šire svoje posede. U Petronijevom "Satirikonu" mogu se naći podaci da jedan zemljoposednik — oslobođenik poseduje toliku količinu zemlje da je soko ne može obleteti.⁸⁾ Da su posednici neprestano širili granice svojih imanja saopštavaju i Seneka i Plinije stariji.⁹⁾

Svi navedeni pisci, savremenici ovih zbivanja, pravilno su zapažali tendenciju u razvitku agrarnih odnosa. Naime, velika zemljišna imanja u ovom periodu nastajala su tzv. metodama koncentracije zemljišne svojine, kao što su nasilno oduzimanje, kupovina zemljišnih parcela sitnih posednika i zelenaštvo.

Metodi nasilnog prisvajanja zemljišnih poseda od siromašnih seljaka bili su veoma svirepi. Rimski izvori zabeležili su brojne slučajeve šikane, izbacivanja silom sa poseda, uništavanje useva, okruživanje sitnih imanja, i svakog drugog ekonomskog i van ekonomskog prisiljavanja malih sopstvenika da napuste imanja i predaju ih bogatijim zemljoposjednicima.¹⁰⁾ I sitni zemljišni posednici pod ovakvom presijom latifundista koji su zemlju obrađivali pomoću robova, često su i sami nastojali da se oslobode nerentabilnih imanja, pa su svoje zemljišne parcele prodavali onim velikim posednicima koji su nastojali da ih uklope u sastav svojih latifundija. Česti su bili i slučajevi da su sitni posednici u nemogućnosti da vrate dug bogatijim zajmodavcima, pošto proizvodnjom na svojim imanjima nisu ostvarivali neophodna sredstva, umesto toga predavali jedino što su imali, svoju zemlju. Otuda je i Apijan zabeležio da su: "bogatí Rimljani zahvatili okolna dobra siromašnih zemljoradnika, kupovinom, ili su ih nasilno oduzimali."¹¹⁾

Na ovaj način formirale su se ogromne latifundije, ne samo na Apeninskom poluostrvu, nego i van njega, u Galiji, Severnoj Africi, Britaniji, Siriji. Posedi pojedinih rimskih bogataša obuhvatali su ogromne teritorije, čak i preko 40.000 jugera na kojima su radile stotine robova. Bila je izvršena koncentracija zemljišnih poseda u rukama manjeg broja latifundišta, koji su prema nekim autorima dostizali veličinu nekadašnjih grčkih država.¹²⁾ Krupna imanja nisu bila koncentrisana samo u jednoj oblasti, već su se često sastojala od latifundija koje su se nalazile u različitim delovima imperije.

U literaturi ne postoji saglasnost o uzrocima koncentracije zemljišne svojine. Neki pisci glavni uzrok koncentracije nalaze i dalje u konkurenciji koje je jeftino žito iz provincija izazivalo na rimskom tržištu i preorijentaciji poljoprivredne proizvodnje.¹³⁾ S druge strane ističu se činjenice kao što su opadanje stanovništva posle epohe građanskih ratova, povećanje pašnjaka i nomadskog stočarstva, propadanje Velike Grčke i primorske Etrurije. Iz toga se izvodi zaključak da je nastanak velikih latifundija bio u tesnoj vezi sa pretvaranjem žitorodnih zemljišta u pašnjake.¹⁴⁾

I bez ulaženja ovde u dublju analizu argumenata iznetih shvatanja, nesumnjivo je da su ona svaka za sebe posmatrana jednostrana i ne mogu se prihvatiti. Brojni izvorni podaci svedoče da u ovom periodu nije bilo masovnijeg napuštanja zemljoradničkih oranica i njihovo pretvaranje u pašnjake, već se to dešavalo samo u određenim oblastima rimske države. S druge strane konkurencija uvoznog žita, uticaj na preorijentaciju poljoprivredne proizvodnje kao posledica tržišnih okolnosti, i usled toga propast sitnih posednika bila je izrazita za period posle II punskog rata.

Osnovni uzrok koncentracije zemljišnih poseda u ovom periodu svakako treba tražiti u nejednakim ekonomskim prilikama u kojima su živeli pojedini slojevi rimskog društva. Ekonomska i klasna diferencijacija rimskog stanovništva imala je za posledicu propast sitnih posednika pa i izvesnog broja srednjih i na drugoj strani nastanak ogromnih latifundija.

No i pored toga, sitni i srednji posedi nisu potpuno izgubili ulogu u ekonomskom životu Italije i njenih provincija. U prvom redu u severnom delu Apeninskog poluostrva, u oblasti reke Po, srednjem delu Poluostrva, naročito u Kampaniji, u Veleji, kao i u kolonijama u kojima su vojnim veteranima bili deljeni posedi veličine od 10 do 50 jugera.

3. Karakter poljoprivredne proizvodnje

U I i II veku naše ere, nesumnjivo, je da su postojala oba tipa privređivanja — i ekstenzivno i intenzivno vođenje poljoprivredne proizvodnje. Nastanak velikih latifundija

i koncentracija zemljišnih imanja velikog obima vodilo je širenju ekstenzivnih oblika eksploatacije zemljišta. Tako se već i u Varonovoj "De re rustica", za razliku od Katonovog dela može uočiti da su postojala velika imanja nako kojima se preoizvode sve kulture neophodne za egzistenciju njihovog stanovništva. Zato su ovakvi posedi i bili slabo povezani sa tržištem, pa je proizvodnja na njima postepeno dobijala prirodni karakter.¹⁶⁾

Jedan vek docnije Kolumela je, nastavljajući tradiciju Katona i Varona, pristalica intenzivnog vođenje zemljoradnje, ali sudeći po pojedinim primedbama koje su sadržane u njegovom delu, može se zaključiti da je u I.veku naše ere preovlađivao ekstenzivni tip privređivanja. Vlasnici velikih latifundija težili su da zaseju što više raznovrsnijih kultura, što je na drugoj strani imalo za posledicu nedovoljnu obradu zemljišta.

Intenzivno su bili obrađivani sitni i srednje veliki posedi kojima su upravljali direktno njihovi vlasnici, a za rad su koristili robove. To se vidi i iz intenzivnog korišćenja radne snage, stoke za obradu zemlje, po upotrebi đubriva, i po stalnoj brizi da se svaki deo poseda obradi.

Nešto docnije, sa pojavom autarhičnosti i daljim uvećavanjem obima velikih imanja, produbljivanjem ekonomske krize, svakako da preovlađuje ekstenzivni karakter vođenja poljoprivredne proizvodnje, a broj ovakvih poseda bio je sve znatniji.¹⁷⁾

4. Kriza poljoprivredne proizvodnje

Rimski pisci sa setom pišu o nastupajućoj krizi u poljoprivredi i žale se da je na ogromnim latifundijama opao interes njihovih vlasnika za primenu savršenijih oruđa i metoda obrade zemlje i za povećanje produktivnosti robovskog rada. Produktivnost proizvodnje nije se mogla povećati, kako zbog nezainteresovanosti robova za efikasnost svoga rada, tako i zbog različitih vidova njihovog otpora. O tome je ostalo nešto podataka kod Varona, a Kolumela na više mesta ukazuje na loš rad robova. Suprotstavljajući se drugačijim shvatanjima on ističe da:

*"Robovi poljima nanose ogromnu štetu. Oni drugima daju u najam volove... Slabo oru zemlju, a prilikom setve troše mnogo više semena od potrebnog... Kada ga dovoze na guvno, smanjuju njegovu količinu za vreme vršidbe, i to bilo utajom, bilo nebrizljivim radom... Mi smo obradu zemlje prepustili najgorim robovima, kao da smo je predali dželatru da je kazni."*¹⁸⁾

Polazeći od navedenih svedočanstava i nekritički ih tumačeći, u istoriografiji se zastupaju mišljenja da je slabljenje rimske poljoprivrede tokom II veka naše ere prouzrokovala isključivo nezainteresovanost robova za svoj rad.¹⁹⁾

Potpunija analiza ekonomskih, političkih i društvenih okolnosti toga vremena, kao i indicije iz nekih drugih izvornih podataka pokazuju, međutim, da je ekonomsku krizu u rimskoj državi, a povezano sa njom i opadanje poljoprivredne proizvodnje izazvalo više uzroka.²⁰⁾

U prvi plan ipak bi došao izmenjen spoljnopolitički položaj rimske države od II veka naše ere, prelazak na defanzivno vođenje spoljne politike i defanzivne ratove. To je dovelo do smanjenja priliva novih robova, do povećanja njihove cene na tržištu i direktno se održavalo na osnovnog činioca sistema latifundijske proizvodnje – radnu snagu.²¹⁾ Međutim, potrebe za radnom snagom nisu se smanjivale. Pored smanjenja broja robova, treba istaći da oni nisu bili naviknuti na obradu vinograda i maslinjaka, s obzirom da su ratni zarobljenici uglavnom bili Kelti, Germani, Britanci.

Ekonomski uzroci i delovanje zakonitosti tržišta takođe su uticali na krizu u poljoprivrednoj proizvodnji. Veliku ulogu u tome imala je konkurencija proizvoda iz istočnih i nekih zapadnih provincija. Plodnost zemljišta i ostali geoklimatski uslovi omogućavali su gajenje vinove loze i maslina, i proizvodnju koja je po kvalitetu bila iznad italijanskih, a uz to i neuporedivo jeftinija. Potražnja za italijanskim vinima i maslinovim uljem se smanjivala, pa je gajenje visokokvalitetnih sorti postalo neunosno.²²⁾

Zatim, nezainteresovanost robova za rad, kao što je već istaknuto, značajno je doprinosa produbljivanju ekonomske krize. Osim pasivnih vidova robovskog otpora, nanošenja materijalne štete na latifundijama, u nekim delovima borba robova sa svojim vlasnicima dobijala je oblike pravih pobuna. To je izazvalo preorijentaciju na ekstenzivno vođenje poljoprivredne proizvodnje, i promenu odnosa prema tzv. domaćim robovima, koji su bili odgajeni na latifundijama.

Najzad, važni uzroci bili su i smanjivanje broja stanovnika, pogoršavanje uslova života srednjih i sitnih zemljoradnika i oduzimanje njihovih imanja usled procesa koncentracije zemljišnih poseda i bogatstva. Mala i srednja imanja više su pogađali i upadi varvara, sprovođenje poreske politike, kao i vidovi van-ekonomskih pritisaka latifundista.²³⁾

Ekonomska kriza i opadanje poljoprivredne proizvodnje najviše je bila izražena u južnim i jugoistočnim delovima Apeninskog poluostrva. Pojedine oblasti kao što su Maremme, Pontinske močvare, Samnium i Apulija bile su gotovo potpuno opustele. Nesumnjivo da je sve to najviše uticalo na sitna imanja dovodilo do njihove propasti i utapanja u latifundije.

5. Razvitak kolonatskih odnosa

O začecima novog načina obrade zemljišta imamo pomena već kod Varona, ali ipak na kolonatski odnos, kao na način izlaska iz ekonomske krize, ukazuje tek vek kasnije Kolumela u svojoj raspravi o poljoprivredi.²⁴⁾

Kolumela deli zemljoradnike u dve kategorije — jedno su *servi*, a drugo *koloni*, i preporučuje vlasniku da prema kolonu bude strožiji u svojim zahtevima. Na udaljenim imanjima ili onim koja se nalaze na lošijim zemljištima, predlaže da je korisno da se zemljište deli na sitne parcele i predaju kolonima na obradu. On se zalaže za dugoročno izdavanje zemlje u zakup kolonima, pošto je česta smena nekorisna za vlasnike. Zaduženost kolona već je tada poprimala šire razmere i bila je takođe korisna za vlasnike jer su ih na taj način vezivali za zemljište.²⁵⁾

Tokom II veka naše ere mnogi veliki posedi Rimljana bili su rasparčani na manje celine koje su se nalazile po raznim pokrajinama, a one su se dalje predavale kolonima. To se vidi posebno iz "Pisama" Plinija mlađeg. On je više voleo da ima posede u raznim delovima država, kako bi sebe osigurao od iznenađenja, a njih su obrađivali koloni. Zaduženost kolona je bila u porastu, pa su vlasnici novčanu zakupninu zamenjivali zakupninom u naturalnom delu.²⁶⁾ Karakteristika ovakvih kolonatskih odnosa bila je u tome što je kolon slobodan zakupac, a *causa* odnosa između njega i vlasnika bio je ugovor u zakupu — *locatio conductio*.

Proširenje sistema kolonatskih odnosa, koji u sve većoj meri zamenjuju robovsku radnu snagu, odvijalo se i u provincijama. U Egiptu, drugim delovima Afrike i Azije mnoge latifundije bile su izdvojene u parcele i davane kolonima na obradu. Ovakva imanja nazivala su se *saltusima* i imala su svoje posebne specifičnosti. Delila su se na dva dela: *villa* u koje je stanovao *procurator* ili *conductor*, i na *castella* gde su stanovali koloni. Koloni su

kao naknadu za korišćenje zemljišta davali konduktorima ili tzv. *partes agrariae* naknadu koja se sastojala od trećine poljoprivrednih proizvoda, radili na imanju vlasnika nekoliko dana godišnje, ponekad i sa zapregom. To se pretežno dešavalo u vreme sezonskih poljoprivrednih radova, oranja, žetve i berbe. Odnosi između kolona i vlasnika latifundije bili su regulisani ne pojedinačnim ugovorima kao u Italiji, već specijalnim statutima o posedi- ma – tzv. *leges*. Posebne povlastice bile su davane onim kolonima koji su kultivisali ledi- ne ili napuštene parcele, sadili masline, voćke, gajili vinovu lozu ili na zemljištima prime- njivali savršenije agrotehničke mere.

Ovakvim metodama bila je ublažena kriza poljoprivredne proizvodnje. U drugoj polovini perioda principata obrada zemlje putem kolona preovlađujući je oblik poljopri- vredne proizvodnje ne samo u provincijama nego i na Apeninskom poluostrvu. Osnovni proizvođači – koloni bili su zainteresovani više nego robovi za svoj rad, pa i za povećanje produktivnosti, ali nema podataka o širenju intenzivnih načina privređivanja. S druge strane, kao posledica društvenih, političkih i pravnih mera ovakvi odnosi faktički su pret- varani u pravne, što je značilo i nastanak kvalitativno drugačijih proizvodnih odnosa.

III. STOČARSTVO

Življi razvitak stočarstva do koga je došlo krajem republike, nastavio se i u perio- du principata. Pored *ager gentilicūsa*, *ager compascusa* i novoosvojeni pašnjaci koristili su se za uzgoj stoke.²⁷⁾

I dalje su gajene domaće rase stoke, kao što su: svinje, koze, krave, volovi, ovce, konji, magarci, pernata živina, patke, guske i čurke. Kao posledica teritorijalnog prošire- nja, na Apeninsko poluostrvo bili su preneti grčka rasna živina, konji, magarci, ovce, svi- nje, paunovi, golubovi, fazani, španski i galski zečevi, britanski psi, azijska goveda i drugo. Postoje podaci da je tada došlo i do preorijentacije u stočarskoj proizvodnji i do gajenja oplemenjenih rasa.²⁸⁾

Usled svega toga stočarstvo je postalo sve rentabilnije zanimanje, pa Varon navo- deći tabelu relativne rentabilnosti kultura koje daje Katon, zaključuje: "Ali svi se s tim ne slažu, neki daju prednost dobrim livadama"²⁹⁾ Za razliku od Katona, Varon dosta mesta u svome delu posvećuje stočarskom gazdinstvu.

U vezi sa koncentracijom zemljišnih poseda i nastanka ogromnih latifundija, a takođe i zbog nedostatka radne snage i unosnosti stočarstva, u pojedinim delovima rimske države tokom I i II veka naše ere deo plodnih oranica pretvara se u pašnjake. To ipak ne znači da je ova pojava uzimala maha na celoj teritoriji i da je stočarstvo u znatnijoj meri potisnulo zemljoradnju, kao što se to ističe od strane nekih pisaca.³⁰⁾

Pored planinskih delova države, samo je u rimskoj Kampaniji, toskanskoj Mare- mi, oblastima Apulije, Kalabrije, u delovima Epira, Sirije i nekim delovima Severne Afrike stočarstvo postalo glavna privredna grana. I na ovim područjima bio je zastupljen eksten- zivan način uzgoja stoke, na velikim pašljacima, uz neznatnu specijalizaciju.³¹⁾ Po svemu sudeći da je jedan deo proizvodnje bio namenjen tržištu, ali zbog potreba stanovništva, te- škog i neadekvatnog transporta, življa trgovina stokom nije mogla da se razvije.

1) Tacitus, *Annales*, XV, 44. Vidi i H. Siber, *Zur Entwicklung der romischen Principat- verfassung*, Leipzig, 1934, s. 42–46 i G. Grđić, *Privredna istorija Evrope*, Beograd, 1952, s. 8.

2) Tako, G. Laum, *Allgemeine Geschichte der Wirtschaft*, Berlin 1932, s. 58, F. M. Heichel- cheim, *Wirtschaftsgeschichte des Altertums*, Leiden, s. 692 i R. Koetzche, *Allgemeine Wirtschaftsges- chichte des Mittelalters*, Jena, s. 39.

- 3) Varro, *De re rustica*, I, 2, 6 i I, 8, 1.
- 4) Vidi, R. Koetzche, nav. delo, s. 48 i F.M. Heichelheim, nav. delo, s. 681.
- 5) Columella, *Rei rusticae*, I, 4 i II, 2, 3-8; II, 2, 18.
- 6) E. Meyer, *Wirtschaftliche Entwicklung der Altertums*, Berlin, 1915, s. 258.
- 7) Varro, *De re rustica* I, 16.
- 8) Petronius, *Satyricon*, 37.
- 9) Plinius, *Naturalis historiae*, XVIII, 35.
- 10) Horacije je na primer zabeležio da su "bračni drugovi, nagnani silom, ostavljali ognjišta noseći u srcu bogove predaka i na grudima zapuštenu decu (*Odae* II, 18). Salustije je istakao "kako su očevi i deca bili terani sa svojih ognjišta, ako su za nesreću kao suseda imali bogatog i moćnog čoveka (*Bellum Jugurthinum*, XCI, 8-9).
 - 11) Appinus, *Bellum civile*, I, 7.
 - 12) F. M. Heichelheim, nav. delo, str. 754.
 - 13) Tako, J.K. Beloch, *Bevolkerung der griechischen romischen Welt*, Leipzig 1886, str. 325.
 - 14) R. Pohlmann, *Geschichte, der Sozialen Frage und des Sozialismus in der antiken Welt*, Munchen, 1901, str. 152.
 - 15) F.M. Heichelheim, nav. delo, str. 761.
 - 16) Varro, *De re rustica*, I, 17.
 - 17) J. K. Beloch, nav. delo, str. 411.
 - 18) Columella, *Rei rusticae*, I, 7 i praef, 1-4.
 - 19) Tako smatraju na primer F.M. Heichelheim, nav. delo, s. 775 i R. Pohlmann, nav. delo, s. 186-187.
- 20) Takve indicije mogu se naći u delu Tita Lucretiusa Cara, *De rerum natura*, II, 1150-1166, koji u stihovima opeva teške dane rimske zemljoradnje.
 - 21) Uporedi O. Neurath, *Istorija antičke privrede*, Beograd, 1957, str. 147-148.
 - 22) R. Koetzche, nav. delo, str. 62.
 - 23) M.V. Kolganov, *Sobstvennost - dokapitalističeskie formacii*, Moskva, 1962, str. 246.
 - 24) Varon predlaže da se imanja pojedinim robovima daju u pekulijum, kako bi oni mogli upravljati i efikasnije obrađivati zemlju. Varon razlikuje dve forme obrade zemljišta i to putem robova i slobodnih radnika. Slobodni zemljoradnici obrađuju zemlju u svojoj režiji, kao zakupci zemljišta ili kao mercenari, koji se na imanjima zapošljavaju kao najamni radnici, *De re rustica*, I, 16.
 - 25) Columella, *Rei, rusticae*, II, 2-8.
 - 26) Plinius, *Epistolae*, VII, i IX, 37.
 - 27) G. Laum, nav. delo, str. 121.
 - 28) F.M. Heichelheim, nav. delo, str. 592-593.
 - 29) Varro, *De re rustica*, I, 16, 2.
 - 30) Tako R. Pohlmann, nav. delo, str. 152.
 - 31) F.M. Heichelheim, nav. delo, str. 594.

Résumé

CHANGEMENTS DANS L' AGRICULTURE ROMAINE DU PÉRIODE DE LA PRINCIPAUTÉ

A la base des sources historiques disponibles et des vestiges de la culture matérielle, l'auteur a fait l'analyse des changements dans l'agriculture romaine au cours de la période de la principauté et juste dans ses deux activités élémentaire – l'agriculture et l'élevage. On a étudié en détail les conditions climatiques et géographiques ainsi que leur influence sur les cultures agricoles, sur la structure particulière et en dépendance de cela, on a déterminé le caractère de la production agricole et la technologie de la culture du sol.

Les conditions agricoles générales ont essentiellement influencé sur le développement de la production agricole qui d'ailleurs chez les Romains dépendait directement de la quantité de la terre arable et du degré du développement de la technique économique. Depuis le IIe siècle de notre ère il apparaît une crise flagrante du système d'esclavage de la production et une décroissance de l'agriculture. En rejetant les opinions unilatérales l'auteur conclue que plusieurs causes ont provoqué cette crise, telles sont: la position changée de la politique extérieure de l'Etat romain, le passage à la gestion défensive de la politique extérieure, l'action du facteur économique, les légalités du marché et la concurrence des produits provenant des provinces, le désintéressement des esclaves pour le travail et leur résistance contre les propriétaires, la baisse du nombre des habitants, l'aggravation des conditions de la vie des moyens et petits agriculteurs et l'accroissement de leurs biens à cause du processus de la concentration de propriété foncière et de la richesse. La voie pour la sortie de cette crise est trouvée dans le développement des rapports de colonat qui avaient amené au plus grand intéressement des producteurs pour leur travail et pour l'accroissement de la productivité du travail, mais de l'autre côté ils avaient comme conséquence le parcellement des propriétés en unités de production plus petites qui lié avec les mesures politiques et juridiques signifiaient la transformation des rapports de production en rapports quantitativement différentes.